

12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. / Упор. В.Ф. Верстюк (кер.) та ін. К. : Наук. думка, 1996. Т. 1. С. 383-384.
13. Національні процеси в Україні : історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. Ч. 1 / Упоряд. : І.О. Кресіна (керівник), В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. К. : Вища шк., 1997. Ч. 1. 583 с.
14. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України 1917-1920 : Навч. посібник. К. : Либідь, 1997. 208 с.

In the article in the historical-legal aspect are considered the issues of socio-economic, political and legal grounds for the proclamation of the Ukrainian People's Republic. Particular attention is paid to the problems of the legitimacy of the UPR. It is emphasized that the proclamation of the UNR was a logical consequence of the Ukrainian national liberation struggle.

Keywords: *history of Ukraine, Ukrainian national republic, Ukrainian national liberation struggle, problem of legitimacy of UNR.*

УДК 321.7+342.25+342.72/.73

Пехник А.В., Дзюбенко Ю.М., НУ «ОЮА»

БЕЗПОСЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ (МІСЦЕВИЙ РІВЕНЬ)

Розглядаються ключові аспекти народовладдя та безпосередньої демократії на місцевому рівні. Дається аналіз розуміння ключових термінів та понять, їх сутнісні характеристики та зміст. Увагу приділено взаємозв'язку рівноправності та демократії, правової держави та свободи. Викладені пропозиції щодо подальших наукових напрямків дослідження.

Ключові слова: *демократія, вибори, народовладдя, безпосередня демократія, свобода, рівноправність, права людини, самоуправління.*

Постановка проблеми. В юридичній науці народовладдя визначається як належність влади народові. Народовладдя може мати формальний зміст, але його нормативне закріплення ще не означає реальної влади народу. Конституція України визнає народ носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Український народ здійснює владу безпосередньо, через органи державної влади і органи місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 5 Конституції України). Народовладдя є вираженням демократії та реалізується через безпо-

середню (пряму) демократію і представницьку (непряму) демократію. Перш за все треба звернути увагу на те, що не існує ніяких законних механізмів для здійснення народом влади «безпосередньо» або через «інші форми безпосередньої демократії», окрім референдуму. Більше того, проблеми також в тому, як народ може безпосередньо здійснювати волевиявлення, тобто приймати рішення, обов'язкові для виконання всіма громадянами та органами державної влади. Ми маємо закон «Про всеукраїнський референдум», але ця форма народовладдя є настільки могутньою зброєю, що користуватись нею можна лише у виняткових випадках, для вирішення справді глобальних рішень. Тому, актуальності ця проблема набуває й сьогодні, особливо в аспекті тих кризових явищ, які відбуваються в нашій державі. Розуміння та сучасне трактування народовладдя та демократії сьогодні є одним з важливих завдань української юридичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Найбільш активно досліджувалися проблеми здійснення народного волевиявлення як на загальнодержавному, так і місцевому рівнях. Це роботи, що стосуються виборчої системи. Такі автори як О. Батанов, І. Кресіна, О. Лавринович, Ю. Тодика, В. Шаповал, Ю. Шведа, інші науковці безпосередньо в своїх публікаціях торкалися цих питань. Досить цікавою є робота Д. Співака, який досліджував інститут місцевого самоврядування в комунікативному політичному процесі України, і зокрема, аналізував питання народовладдя та демократії. Але, хотілося б звернути увагу на те, що ці поняття мають міждисциплінарний характер, тому й розглядати їх потрібно комплексно, з різних позицій та підходів.

Метою даної статті є визначення демократії як форми реалізації народовладдя в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як визначає Шипілов Л.М., принцип народовладдя належить до тих явищ суспільного життя, які в процесі історичного розвитку піддаються чи найбільшим якісним змінам, що вимагає вищого, порівняно з попереднім, рівня пізнання, поглибленого проникнення як у сам феномен народовладдя, так і в його взаємовідносини з іншими явищами і процесами, що відбуваються в сучасному житті. Тому перед юридичною наукою (як і деякими іншими науками) періодично, на певних історичних етапах розвитку виникає необхідність повернення до розгляду ідеї народовладдя, уточнення, а часом і суттєвого переосмислення деяких попередніх позицій з урахуванням сучасних ре-

алій [8, с. 5]. Зокрема, цей термін, на мою думку, обов'язково слід розглядати з терміном «демократія».

Термін «демократія» є одним з найпоширеніших та найдискусійніших в науці. А.Лейпхарт відзначав, що демократія - це поняття, яке загалом не піддається визначенню [3, с. 133]. Безумовно, найпоширенішим є визначення демократії як народовладдя, що відповідає перекладу цього терміну з давньогрецької мови. Крім того, в науці існують концепції, що визначають демократію як форму держави, форму державного устрою, політичний режим, політичний світогляд, політичний цінність та політичний рух. Автори, що дотримуються різних концепцій, разом з тим як ознаки демократії в усіх цих значеннях називають свободу та політичні права особистості, рівність індивідів, владу більшості при повазі прав меншості, пріоритет прав людини над правами держави. Сукупність цих моральних, політичних, правових цінностей, поділюваних суспільством, складає сутність демократії. Ці цінності мають загально-цивілізовану основу, в них втілені моральні представлення людей про характер взаємин у демократичній державі та суспільстві. Вони є основою демократичного світогляду та прогресу і є цінністю сучасного суспільства.

Ці моральні та політичні цінності в сучасних держав одержали своє правове втілення та міжнародне визнання. У зв'язку із цим, представляється актуальною думка Т. Парсонса про те, що подібні цінності виходять за рамки будь-якого конкретного співтовариства. Вони пронизують усю систему сучасних суспільств [5, с. 240]. Із цього погляду вирішального значення набуває питання про єдину, для всіх сучасних суспільств, систему цінностей. Завдяки наявності системи моральних і політичних цінностей, які схвалюються, а потім і підтримуються прихильниками різних політичних, філософських, моральних рухів, групами з різними соціально-економічними інтересами, в рамках демократії, у тому числі й безпосередньої, сполучаються плюралізм і консенсус.

Юридична наука традиційно визначає демократію через форму держави та як політичний режим. Слід зазначити, що не існує й єдиного розуміння про народ, суспільство, місцеве співтовариство, владу та самоврядування, гуманізм та справедливість. Однак, нормальний еволюційний розвиток суспільства та держави припускає підтримку більшістю народу або місцевого співтовариства основних, загально-цивілізованих засад, без яких немислимою є безпосередня

демократія як народовладдя. Без цих початків, без цих цінностей безпосередньої демократії неможливий перехід від традиційного суспільства до техногенної цивілізації. Інформаційна техногенна цивілізація здійснюється лише при наявності широкого обміні інформацією, відкритому доступі до неї.

Енциклопедичний юридичний словник визначає народовладдя як один з істотних елементів демократії в її сучасному загальноприйнятому розумінні. Саме народовладдя в основному тотожне більш вживаному в науці поняттю народного суверенітету [9].

Як правильно зазначає Л. М. Шипілов, народовладдя як соціокультурний феномен актуалізує своє буття в державі через відповідні зовнішні інституалізовані прояви – форми здійснення народовладдя [8, с. 97]. На думку Ю. Ганжурова народовладдя це своєрідний горизонт, до якого можна рухатися все життя. Він вважає, що громадянам потрібна ідея народовладдя. Саме вона робить народ психологічно причетним до влади, а інститути громадянського суспільства, які її експлуатують, – помітними складовими політичної системи [1, с. 19].

Як вже зазначалося, Конституція України не вживає терміну «народовладдя», однак, у ст. 5 вказується, що Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. За Конституцією України народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії (стаття 69). Виключно народові належить право визначати і змінювати конституційний лад в Україні, яке не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами (частина третя статті 5). Положення «носієм суверенітету... є народ» закріплює принцип народного суверенітету, згідно з яким влада Українського народу є первинною, єдиною і невідчужуваною, тобто органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють владу в Україні, що походить від народу. У Рішенні Конституційного Суду України від 11 липня 1997 року N 3-зп справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України зазначено, що прийняття Конституції України Верховною Радою України було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу (абзац перший пункту 4 мотивувальної частини) [6].

Безпосередня демократія як форма прямого волевиявлення членів місцевого співтовариства є похідною від більш загального

поняття «демократія». Вона є частиною більш загальної системи, і тому, безпосередня демократія характеризується ознаками, властивими демократії в цілому. Безпосередня демократія на місцевому рівні припускає, насамперед, прийняття рішень більшістю при повазі прав меншості. З моменту появи безпосередньої демократії як форми самоврядування дискусійним було питання про способи його досягнення. Отже, самоврядування в аспекті загальної згоди з прийнятими рішеннями є теоретично та практично нездійсненим. Безпосередня демократія у чистому вигляді, загалом, є неможливою, а є сворідною ілюзією (утопією). Тому, в сучасній науці безпосередня демократія асоціюється, як правило, з прийняттям рішень більшістю голосів.

Для розуміння безпосередньої демократії актуальною є проблема взаємин більшості та меншості місцевого співтовариства. У радянській юридичній літературі характер таких відносин визначається однозначно як підпорядкування меншості більшості. При цьому, не згадується другий аспект цих взаємин, а саме - гарантування та захист прав і інтересів меншості.

Свобода є однією з головних цінностей та є сутнісною характеристикою людини. Разом з тим, вона є найважливішою цінністю, що визначає мету, зміст безпосередньої демократії та складається з особистої, політичної, соціально-економічної та культурної свобод. У цьому випадку, виділяються найбільш важливі форми прояву свободи особи, залежно від сфер соціального життя, де вони здійснюються. Свобода особи включає свободу думки, слова, совісті, об'єднань, інформації, зборів, мітингів, вуличних ходів, демонстрацій, пікетування, подачі петицій, участі у виборах і референдумах. Оскільки основні політичні права необхідні для підтримки демократичного процесу, народ, що довірив себе демократичним механізмам, повинен ці права зберігати. І навпаки, якби народ свідомо намірився допустити порушення прав, він засвідчив би тим самим, свою відмову від демократичного механізму. В умовах стійкої безпосередньої демократії внутрішня потреба в захисті всіх основних політичних прав стала б істотною складовою частиною політичної культури.

У зв'язку із цим, свобода особи повинна бути сполученою з самодисципліною в її економічному, соціокультурному та державно-політичному вимірах. Свобода особи припускає підпорядкування індивіда нормам і правилам соціального життя, заради досягнення

громадської згоди. Ще А. де Токвіль вказував, що в Європі досягнення політичної свободи пов'язується саме з ґрунтовним руйнуванням державного правління, у той час як для зменшення всевладдя держави не обов'язково руйнувати саму систему влади та самоврядування. Досить лише передати цю владу в різні руки. В результаті такого поділу сила влади стає не настільки небезпечною для свободи громадян. Свій висновок А. Токвіль зробив за допомогою вивчення американського досвіду організації влади на основі сформованого там місцевого самоврядування при збереженні за останнім виключної компетенції в сфері місцевих інтересів окремих співтовариств. Свобода реалізується не шляхом відділення місцевих співтовариств від суспільства та держави, а за допомогою встановлення надійних і зручних каналів повідомлення між ними, завдяки яким держава, а також органи місцевого самоврядування стають сильною й загальнодоступною організацією реалізації свобод людини в рамках муніципальних утворень [7, с. 76].

Безпосередня демократія припускає економічну незалежність особистості, що є основою для незалежних суджень, вільного волевиявлення та голосування. Без економічної свободи політична воля обертається беззмисловою фікцією, ілюзією. Вільною людиною, яка володіє власністю, не можна управляти деспотично.

Проблема співвідношення приватної власності й волі індивіда є досить актуальною для розуміння змісту безпосередньої демократії на місцевому рівні. Тут можна виділити дві основні концепції. Прихильники першої встановили пряму залежність між рівнем індустріалізації та модернізації сукупного суспільного продукту на одиницю населення та безпосередньою демократією. Так, С.Ліпсет вважає, що чим більше нація процвітає економічно, тим більше шансів для того, щоб ця нація стала демократичною. На його думку для того, щоб процес демократизації став незворотнім та життєздатним, необхідним є досить тривалий період постійного економічного зростання [4, с. 125].

Невід'ємною цінністю, складовою частиною змісту безпосередньої демократії як форми місцевого самоврядування, з якою її найбільше отожднюють, є рівноправність індивідів. Демократична держава гарантує рівність усіх без винятку громадян перед законом, рівні права участі в політичному житті та рівність можливостей у соціально-політичній сфері. По суті, ця рівність можливостей, встановлення загально-громадянських стандартів політичного викори-

стання прав і свобод людини, не виключає реальних розходжень між громадянами за обсягом політичних ресурсів, що перебувають в їхньому розпорядженні.

Співвідношення свободи та рівноправності є частиною більш загальної проблеми співвідношення індивідуалізму, його меж, з одного боку, і колективізму - з іншого. Проблема співвідношення індивідуалізму та колективізму на місцевому рівні є актуальною для України. Особливістю українського демократизму були здатність цінувати свободу та політичні права особистості, пріоритет суспільства та держави над індивідом. Протиріччя між свободою та рівністю, волею та справедливістю, індивідуалізмом і колективізмом - одна з кардинальних проблем людського існування, змісту безпосередньої демократії.

Соціальну основу безпосередньої демократії в рамках муніципальних утворень становлять економічні, професійні, етнічні, релігійні, регіональні та інші групи громадян, які суперничають між собою в боротьбі за вплив на прийняття рішень і дії органів місцевого самоврядування. Аналізуючи саме плюралістичні концепції, можна говорити про те, що арбітром, що зберігає рівновагу інтересів та забезпечує саморегулювання місцевого співтовариства є органи місцевого самоврядування, які повинні виключити монополію однієї з груп на прийняття рішень і дії органів місцевого самоврядування в інтересах лише якого-небудь однієї верстви. Цьому, в чималому ступені, покликаний сприяти склад органів місцевого самоврядування, що представляє інтереси різних соціальних, національних, професійних, вікових груп місцевого співтовариства. Виконання ролі арбітра припускає підтримку органами місцевого самоврядування соціально незахищених груп і індивідів з метою підвищення їхніх життєвих шансів і зміцнення соціальної справедливості.

Однак і плюралістичні концепції демократії зазнають критики, причому з протилежних позицій. Прихильники теорії ліберальної демократії критикують її за: обмеження свободи на користь рівності. Взаємозалежність проблеми рівності з плюралізмом відзначав ще Т. Парсонс. Характерне для плюралістичної системи функціонування місцевого співтовариства прагнення до рівноваги між ціннісною установкою на рівність, з одного боку, і нерівністю, що випливає з функціональної ефективності, з іншого, сполучено в сучасних співтовариствах зі складними інтегративними проблемами [5, с. 241].

Представники колективістських теорій демократії недоліками плюралістичної концепції вважають низький рівень участі громадян в групах інтересів. Тому, модель безпосередньої демократії, побудована на плюралістичних засадах не буде владою більшості. В місцевих співтовариствах існує глибока нерівність ресурсів політичного впливу: є не досить організовані групи з малими ресурсами політичного впливу (безробітні, пенсіонери, інваліди й т.д.) і є олігархічні групи, здатні визначати результати виборів. У результаті муніципальне утворення в особі його органів, в реальності не можуть бути нейтральними арбітрами, оскільки звичайно перебувають під впливом капіталу, олігархів, бюрократії та профспілок.

Невід'ємною цінністю безпосередньої демократії є пріоритет прав людини в рамках місцевого співтовариства. Ідея пріоритету прав особистості є невід'ємною складовою частиною вчення про природні, невідчужувані права людини, які знаходяться вище муніципальної влади та покликані стати її обмежником, утримувати її від сваволі та насильства. Не може існувати визнання цінності місцевого співтовариства, місцевого самоврядування, якщо при цьому не визнається вища цінність людини та громадянина. Місцеве співтовариство, яке не здатне визнавати цінність окремої людини, його законні права та інтереси, не може бути визнано демократичним, воно не здатне на справжнє місцеве самоврядування.

Таким чином, безпосередня демократія в системі місцевого самоврядування та правової держави перебувають у системній єдності і як раціональні політико-правові форми соціального життя належать до фундаментальних, загальнолюдських цінностей. Невід'ємними ознаками правової держави, цінностями безпосередньої демократії, місцевого самоврядування є права, свободи людини, рівність громадян перед законом і судом. І правова держава, і безпосередня демократія в системі місцевого самоврядування є способом поєднання влади та свободи. У цьому змісті вони рівноцінні. Обмеження однієї з названих політико-правових форм соціального життя не може не позначитися на іншій. Отже, цінностями, що становлять суть, зміст безпосередньої демократії на місцевому рівні є: влада більшості при повазі прав меншості; свобода особи; рівноправність індивідів; пріоритет прав особистості в рамках місцевого співтовариства.

Безпосередня демократія як механізм самоврядування на місцевому рівні представляє сукупність інститутів, процедур, спрямованих на агрегацію переваг індивідів у групове рішення. Мінімальний

набір демократичних інститутів, процедур містить у собі ті, що забезпечують реалізацію системи цінностей, що становлять сутність, зміст безпосередньої демократії на місцевому рівні. Безпосередня демократія як система цінностей реалізується за допомогою таких основ конституційного устрою як: плюралізм; виборність; верховенство закону й, насамперед, Конституції. Перелік даних інститутів дозволяє їх охарактеризувати як головним чином небюрократичні.

Цінності, що становлять зміст безпосередньої демократії, реалізуються за допомогою встановлення надійних транспарентних для громадян каналів повідомлень між їхніми об'єднаннями та органами місцевого самоврядування. Виступаючи одночасно і як агенти конфлікту між різними інтересами, і як інструмент досягнення згоди або консенсусу між ними, об'єднання громадян здобувають функції поєднання між суспільством і світом політичного, поєднуючи їх у нерозривне ціле.

На думку прихильників безпосередньої демократії її переваги полягають у тому, що вона: дає більше можливостей у порівнянні із представницькою демократією для вираження волі та інтересів місцевого співтовариства; забезпечує міцну легітимацію місцевої влади, подолання політичного відчуження громадян; розширює за рахунок участі багатьох людей інтелектуальний потенціал політичних рішень; розвиває суспільну активність населення; сприяє вільній самореалізації та самоствердженню особистості, її розвитку в цілому; забезпечує ефективний контроль за політичними інститутами й посадовими особами; запобігає зловживання владою, відрив правлячої еліти від місцевого співтовариства, бюрократизацію чиновництва.

Супротивники безпосередньої демократії відзначають наступні слабкі сторони, властиві їй: низьку ефективність прийнятих рішень внаслідок недостатньої компетентності, безконтрольність та безвідповідальність населення; підвищення небезпеки виникнення тоталітаризму та авторитаризму, оскільки маси піддаються ідеологічним впливам і схильні до зрівняльності; небажання населення брати участь у вирішенні питань місцевого значення.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Виходячи з такого розгляду складових безпосереднього здійснення народовладдя, хочу погодитися з думкою Шипілова Л.М., який вважає, що можна виокремити наступні елементи її визначення: - волевиявлення народу; - пряме (домінування елементу безпосередності) волевиявлення народу; - з питань,

що являють суспільний інтерес; - у формах, що не суперечать праву; - така владна діяльність завжди тягне юридичні наслідки; - на системі представницької ієрархії покладається обов'язок гарантування і втілення такого волевиявлення. Відтак, можна дати наступне визначення безпосередньої форми здійснення народовладдя – це пряме владне волевиявлення народу, що тягне юридичні наслідки, з суспільно-значущих питань у формах, яке не суперечать праву та яке гарантується і забезпечується державою [7, с. 107].

Характеристика безпосередньої демократії як механізму самоврядування припускає пошук відповіді на питання про методи та засоби побудови стабільного та справедливого місцевого співтовариства серед громадян, розділених між собою різними релігійними, філософськими та моральними доктринами. Необхідні інституціональні структури, які могли б забезпечити реалізацію системи цінностей, що становлять сутність безпосередньої демократії, відгородити місцеве співтовариство від можливих моральних недосконалостей політиків.

Головною проблемою співвідношення представницької та безпосередньої демократії зводиться до з'ясування обсягу безпосередньої демократії, можливого в системі місцевого самоврядування в сполученні з представницькою демократією. З технічної точки зору цей обсяг міг би бути порівняно більшим. Багато інститутів безпосередньої демократії (місцеві референдуми, загальні збори громадян за місцем проживання в містах) недостатньо поширені, а деякі (обговорення проектів рішень органів місцевого самоврядування, народна правотворча ініціатива) не використовуються. Таким чином, ці форми демократії взаємно переплетені, органічні та виступають єдиним цілим при аналізі системи місцевої демократії, пов'язаної з волевиявленням громадян.

Бібліографічний список:

1. Ганжуров Ю. Представницька демократія чи пряме народовладдя : критерії оцінки. *Політичний менеджмент*, 2011, № 5, С. 13-18.
2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* від 23.07.1996 - 1996 р., № 30, Ст. 141.
3. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. М. : Ad Marginem, 1997. 288 с.
4. Липсет М. Политический человек : социальные основания политики / Пер. с англ. Е. Г. Генделя, В. П. Гайдамака, А. В. Матешук. Москва : Мысль, 2016. 612 с.
5. Парсонс Т. О понятии «политическая власть». *Политология : хрестоматия*

- / Сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. М. : Гардарики, 1999. С. 239-247.
6. Рішення Конституційного Суду України від 05.10.2005 № 6-рп/2005 у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом). *Офіційний вісник України* від 26.10.2005 - 2005 р., № 41, стор. 31, стаття 2605, код акту 34045/2005.
 7. Токвиль А. Демократия в Америке / Пер с франц. 2-е изд. М. : Весь мир, 2000. 560 с.
 8. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : Монографія. Харків : Видавництво «ФІНН», 2009. 216 с.
 9. Энциклопедический юридический словарь. URL: <http://law-enc.net/>

The key aspects of democracy and direct democracy at the local level are considered. An analysis of the understanding of key terms and concepts, their essential characteristics and content is presented. Attention is paid to the relationship between equality and democracy, the rule of law and freedom. Suggestions for further research directions.

Keywords: democracy, elections, democracy, direct democracy, freedom, equality, human rights, self-government.

УДК 343.2.01:[351.77:614.2](477)

Дутчак С.Р., ВНЗ «Національна академія управління»

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПРАВ ПАЦІЄНТІВ

В статті проаналізовано сутність кримінально- правової політики у сфері забезпечення охорони прав пацієнтів. Розглянуто різні підходи до визначення ефективності такої політики. Визначено основні напрями кримінально-правової політики щодо удосконалення кримінально-правового забезпечення охорони прав пацієнтів, а саме: суспільні заходи, які мають застосовуватися для нейтралізації / мінімізації порушень прав пацієнтів; суто правові заходи, які є найбільш раціональними для зниження рівня порушення прав пацієнтів; комплекси інтегрованої взаємодії правових та не правових засобів виявлення системності порушення прав пацієнтів; застосування кримінально-правових засобів встановити щодо тих порушень, які завдають реальної суспільної шкоди. Доведено, що у разі виникнення подій злочинного порушення прав пацієнтів, роз-